

УДК 130.2 – 055.2(477)

Олена **Покуль**

аспірантка спеціальності 26.00.01
Теорія та історія культури
Маріупольського державного
університету

Еволюція образу жінки-берегині у вимірі української постмодерної культури

Анотація. У статті досліджується образ жінки-берегині та його культурологічні домінанти, викладаються погляди на феномен берегинства. Визначено, що образ жінки-берегині не є автентичним, а популяризований у наративах постмодерної української культури. Вказано причини романтизації цього символу фемінності, здійснено спробу довести псевдофольклорність стереотипу берегинства. Доведено, що інвертований образ жінки-берегині став символом патріархального родинного укладу як антитеза неузгодженості статевих ролей постмодерного плюралізму. Також у статті подано опис берегинь в оригінальній давньослов'янській літературі, деталізовано символічне подання даного образу.

Ключові слова: гендерний стереотип, фемінізм, постмодернізм, статево-рольовий символ, патріархальний тип сім'ї, псевдофольклор.

Постановка проблеми. Гендерна проблематика у сучасній українській культурологічній науці належить до напряму, що потребує ґрунтовного вивчення. Розроблення таких наукових напрямів свідчить про долучення вітчизняного громадянського суспільства до європейської феміністичної стратегії, спрямованої на зрівняння прав представників обох статей. Але збалансуванню ролей чоловіка і жінки в суспільстві перешкоджають численні гендерні стереотипи, що сформувалися в процесі еволюції статево-рольових ознак фемінності та маскулінності.

Гендерно детерміновані стереотипи поділяють усі сфери діяльності на «жіночі» та «чоловічі». У різних культурах спостерігається злагоженість у стандартах статево-рольової поведінки. Чоловіки (самці), як вважається, більш самовпевнені, незалежні й конкурентоздатні, жінки (самки) – пасивні, більш чуттєві й підтримують чоловіків.

Аналізуючи питання фемінних стереотипів в українській культурі, так чи інакше дослідники стикаються із суперечливим феноменом жінки-берегині. Під впливом національних ідей цей символ жіноцтва трактується помилково, тобто часто нехтується його історична компонента, реальний зміст. Зазначена проблема побічно висвітлювалась у працях вітчизняних дослідників, але єдиної моделі пояснення феномену берегинства так і не було створено. Отже, задекларована тема потребує подальшого вивчення.

Мета статті – виявити культурологічні домінанти образу жінки-берегині, дослідження історичної динаміки феномену – шлях перетворення з містичного образу до символу патріархального типу сім'ї в умовах постмодерного світогляду.

Специфіка формування стереотипів жіночності, їхнє підґрунтя та прояви в сучасній українській культурі є достатньо досліджуваною проблемою. Зокрема, актуальним питанням є вивчення природи стереотипу, причини його формування та репродукції в соціальному середовищі. У цьому напрямі слід відзначити роботи О. Химовича [20], В. Середи, Т. Семашка [17]. Стереотип як культурний досвід нації репрезентований у працях Т. Купцової [14], А. Васіної [3] та ін. Соціологічний підхід у вивченні природи фемінних стереотипів, проблеми самопрезентації жінок представлений працями Т. Говорун [9], О. Власової [4], жіночі студії в цивілізаційному процесі, питання гендерної рівності досліджує І. Грабовська [10], Т. Купцова [14], К. Кобченко та ін. Різні прояви стереотипів жіночності проаналізували О. Кісь [11], О. Стяжкіна [18] і т.д. Актуальні питання феномену «берегинства» в українській культурі опрацьовували О. Кісь [11], І. Грабовська [10], М. Чорнодон [21].

Варто зауважити, що актуалізація питання гендерної рівності в українській культурі пов'язана зі змінами, що відбулися в суспільстві наприкінці ХХ ст. Перебудова державної системи, реформи всіх сфер життя сприяли розвитку постмодерної культури, що за історичним значенням тотожно революції. Власне, це й була революція свідомості. На думку Т. Краснової, в таку епоху виникають розбіжності у свідомості між тим, що існувало споконвіку, і тим, що виникло в процесі вказаних соціальних катаклізмів. Під дією нових умов і специфічної ідеології формується інше усвідомлення. Створюється і зберігається групова ідеологія, що пояснює та виправдовує поведінку групи. На цьому рівні зароджується стереотип. У просторі культури встановлюється не

просто звичайний для життя конфлікт «ідеал»/«дійсність», а конфлікт виду «архетип»/«змінена життєва ідеологія» [13, с. 174].

Досліджують природу стереотипу представники різних наук: філософи, культурологи, соціологи, психологи, лінгвісти, етнологи тощо. Уявлення про стереотип як культурну дійсність з'явилися ще в 20-х рр. ХХ ст., але найбільш ґрунтовні розробки феномену належать до 90-х років ХХ ст. і пов'язані з іменами Е. Гідденса, Ж. Бодрійяра, Дж. Лакоффа, М. Фуко, М. Еліаде та ін.

Соціально-філософський аналіз стереотипу пояснює його як форму відображення уявлення про конкретних індивідів чи певні способи ведення дій. Ця думка чи переконання може відображати дійсність і реально, і хибно, смислово пов'язана з упередженням і дискримінацією, хоч і відрізняється від них. Так, гендерний стереотип містить когнітивну компоненту і формується на основі відчуттів, традицій, оцінок, суджень про статево-рольові параметри, тоді як гендерне упередження чи дискримінація є поведінковою компонентою. Британський науковець Е. Гідденс пояснює стереотип як стійку, незмінну характеристику тієї чи іншої групи людей [6, с. 189].

Соціальна природа стереотипів полягає в тому, що вони є глибоко закріпленими в культуру і виникають, відтворюють і транслюються у середовищі, в якому перебуває індивід. На думку Ж. Бодрійяра, стереотип втілюється у примітивній картині світу, сформованій людиною через недосконале сприйняття дійсності та традиційну етнокультуру [2]. Схожу ідею сформував філософ-постмодерніст і теоретик культури М. Фуко, котрий вважав, що формування образу людини в сучасній культурі є лише прагненням встановити рівень її залежності від стереотипів сучасності [18]. Соціальні інститути (школа, родина, церква) нав'язують «істину про сутність статі», тобто відбувається стереотипізація та підсвідоме закріплення сформованого уявлення. Таким чином, стереотипи здійснюють контроль над свідомістю людини, стереотипна диференціація створює спосіб самоідентифікації особистості.

У процесі дослідження гендерної тематики окрім поняття «стереотип» використовується термін «символ» – образ чи уявлення, що вказує на інший візуальний образ чи ідею, переконання, духовну чи матеріальну сутність. Природа символу бінарна, тобто складається з реального смислу та ідеї, візуального відображення, що передає цей смисл. На місце символічного у сучасній культурі

звертали увагу Ж. Бодрійяр, У. Еко, Ж. Дельоз та ін. За їхніми переконанням, сучасна культура сповнена символами, що замінюють існуючу реальність. Тому гендерний стереотип є поняттям символічним, він виступає новою соціокультурною реальністю, що володіє подвійним змістом, несправжнім характером.

На думку К. Оселедько, пояснення багатьох гендерних відмінностей між чоловіками та жінками полягає не у фізіобіологічних характеристиках, а в соціальних нормах суспільства. Традиційно чоловіків вважають «сильними», а жінок – «слабкими». Цей стереотип є найбільш поширеним у сучасному суспільстві і місце жінки найкраще ілюструє, а концепція трьох «К»: Kinder, Küche, Kirche (діти, кухня, церква) [15, с. 200]. Такий рольовий поділ знаходить відображення в культурі, заперечуючи зруйнування патріархальної гегемонії у суспільстві. Гендерна типізація пов'язана з культурними стандартами, вихованням, гетеросексуальною поведінкою дорослих. Чоловік завжди мав пряму владу над господарством, домашні справи не відокремлювалися від роботи. На думку Е. Гідденса, поступове зростання уваги до емоційної близькості між дітьми та батьками пом'якшило застосування цієї влади. Жіночий контроль за життєвим становленням дітей зростає, домінують у вихованні стає роль матері [5, с. 140]. Відбувається формування романтизованого образу – стереотипу, в якому материнство асоціюється із жіночністю як індивідуальною якістю.

Варто зауважити, що навіть в умовах динамічної мінливості світу та відмови від «традиційного» порядку така концепція материнства залишається актуальною, незважаючи на те, що постмодерна культура створює власну символічну структуру, розширює горизонти історико-культурної дійсності, сприяє втраті сталості гендерної ідентичності.

У свідомості українців, фемінізму та трансгендерності протиставляється уявлення про Берегиню. Господиню, матір, що опікується родинними цінностями. Її патріархальний образ символізує традиційну «слабкість» жінки, доля якої – ведення домашнього господарства, виховання дітей, збереження генетичної пам'яті поколінь. На думку Е. Гідденса, ідеалізація матері є однією з рис сучасної концепції материнства, і вона, безсумнівно, формує певні цінності, що виникають у процесі романтизації родинних відносин. Імідж «дружини і матері» посилює «двостатеву» модель дій і почуттів.

Але символ жінки-берегині як хранительки домашнього вог-

нища не є автентичним для вітчизняної культури. Усупереч установленій думці про те, що Берегиня – це міфологічний персонаж, основне завдання якого «берегти», «оберігати» родинне вогнище, у подібному сенсі цей образ проявився у літературних нарративах української національної ідеї 80-90-х років ХХ ст. з метою символізації та пропаганди патріархального укладу [11]. Берегинство, на думку О. Кісь, стало модерним міфом, сформованим на противагу емансипації радянської жінки. Протягом 20-80-х рр. жінки були важливими учасниками «соціалістичного будівництва», марксистсько-ленінська концепція комунізму звала «жіноче питання» до рівня державної ідеології, відверто експлуатуючи жінок на найважчих роботах, мотивуючи це «звільненням» від капіталістичного гноблення [11, с. 144].

Тому компіляція традиційної для українців любові до природи, поваги до поколінь створила образ, що повинен був відродити в дезорієнтованій пострадянській свідомості духовні вартості. Український письменник В. Скуратівський в однойменній новелі так охарактеризував постать берегині: «...Берегиня ...це наша оселя. Усе що в ній є, що ми нажили, що успадкували від своїх батьків та дідів, чим збагатились і освятились – хатнім пожитком, дітьми, піснею, та злагодою чи суперечкою, добрим словом, спогадом у цій хаті все це, щоб ти знав і є берегиня...».

Берегиня у В. Скуратівського є своєрідним символом доєдпального періоду в житті дитини, коли її вихованням займається винятково мати. Але причини ототожнення В. Скуратівським берегині з вогнем, довкола якого обертався увесь родинний побут давніх слов'ян, родовідною пам'яттю, націєутверджуючою силою залишаються незрозумілими. На думку О. Кісь, письменник виводить її образ від слова «берегти» [11], створюючи цим неоязичницький псевдо фольклорний образ захисниці, що миттєво закріпився у національній культурі. Дослідниця зараховує берегиню до одного з чотирьох нарративів, що панують у сучасній українській культурі.

Закономірно, виникає питання – чому історики, етнографи не звернули уваги на такі псевдоетнографічні представлення? Приписані берегині функції в язичництві виконували Лада, Макош, Рожаниці, які вважалися повелительками жіноцтва, хоча Б. Рибаків вважав, що вказані персонажі могли трансформуватися саме від берегинь, уявлення про яких існувало у дослов'янські часи [12, с. 276]. Але втрата реального образного значення сприяла

утвердженню у свідомості помилкового уявлення про берегиню.

На думку більшості дослідників, у таких діях спостерігається політичний контекст. Перебудова державної системи на початку 1990-х рр., реформування суспільства й трансформація пост-тоталітарної свідомості акцентували увагу на архаїчних явищах культури, видозмінивши під впливом політичних і економічних факторів [18, с. 142]. Так, О. Стяжкіна виокремлює стереотип «радянської жінки»: вольової, рівноправної з чоловіками в роботі та прагненні до ідеалів комуністичної партії, а вдома – турботлива матір, дружина, господиня. Ідеалізація селянського побуту як втілення етнічності, що зросла на противагу радянській транснаціональній формації, створила жіночий образ, покликаний утвердити українство як націю з яскраво вираженими статеворольовими канонами, вартісними сімейними зв'язками, пам'яттю поколінь.

Відбулося відродження основних структурних характеристик усталених стереотипів, реанімація символічної системи побутової культури. Берегиня – еталон жінки, ідеальний тип (М. Вебер) – раціональна конструкція, яка розкриває сутність жіночності на кожному етапі розвитку українського суспільства. Порівняння з нею демонструє наближення (віддалення) жінки до її ідеально-типового зразка. Тому Берегиня стала найбільш диференційованою жіночою роллю, що активно використовувалась у засобах масової інформації, інших сферах господарювання. Концепт жінки-захисниці швидко перетворився на складову офіційного українського державного дискурсу.

Традиційною для української культури стала романтизація цього етнографічного символу, зведення його коренів до слов'янської міфології та помилкове трактування як праматері, ідеального образу жінки. Американський фольклорист Р. Дорсон називає таке явище «*fakelore*» [1], тобто несправжні, «підроблені» знання. Наратори ставлять непотрібний акцент на походженні об'єкта, щоб довести його справжність. Цей термін може характеризувати як інноваційні явища культури, і фольклор, перероблений і змінений до сучасних смаків чи етнополітичних викликів. Елемент введення в оману є центральним, адже митці, які описують традиційні сюжети в своїй роботі, стверджують, що їх творіння є справжнім фольклором [1].

Звернувшись до оригінальної давньоруської літератури, дослідники відзначають, що берегиня ніколи не була покрови-

тількию домашнього вогнища, захисницею роду. Вона належала швидше до нечистої сили – берегиням приносили жертви язичники, задобрювали їх, вшановуючи культ чи води, чи культ мертвих: «кладут треби... младенцы знамена ют мертвы и берегням» [12, с. 278]. Тобто, за походженням берегиня може споріднюватися з демоном природи чи людською химерою. За віруваннями давніх слов'ян, на берегинь перетворювалися засватані наречені, що померли до весілля. Цим вони відрізняються від русалок, що народжуються і живуть у воді. Християнські «поучення» XI – XV ст., серед іншого, застерігають від поклоніння берегиням.

Таким чином, образ Берегині у слов'янській міфології заснований на природних і цілком зрозумілих для язичництва символах – страху перед силами природи, жертвності.

Лінгвістичний аналіз свідчить, що назва цього божества могла походити саме від слова «берег», адже для слов'янської міфології така практика є традиційною – представники народної демонології називалися залежно від середовища перебування (водяники, лісовики, домовики, польові русалки тощо).

Цікавим є дослідження Б. Рибаківа «Язычество ревних славян», де науковець схиляється до думки про спорідненість термінів «берег» і «оберігати». Такий зв'язок вірогідний для давніх землеробських культур, що проживали на території України. Розвиваючи свої пристосування до життя у природі, людина освоювала водний простір для пересування, тому берег міг порівнюватися з «оберіганням» від утоплення тощо, гарантом надійної твердої землі.

Автор наводить відомості, що берегині згадуються у таких християнських пам'ятках «Слово про ідолів», «Слово Іоанна Златоуста», «Слово Христюбця», у яких вони ототожнюються з русалками: «А друзии к кладязем приходяще моляться и в воду мечють велеару жертву приносяще. А друзии огневи (моляться) и каменю и рекам и источником и берегням...» [16].

Але можливий ще один варіант пояснення давньохристиянських текстів. Принесення жертв упирам і берегиням могло не об'єднувати їх, а навпаки – роз'єднувати, а згадування обох у одному служінні – спосіб продемонструвати однакове поважливе ставлення язичників і до сил зла, і до сил добра.

Прикметним є і символічне зображення берегині як жінки з піднесеними вгору руками та ногами, що нагадують корені дерева. Прихильники концепції «захисниці» пояснюють зведення рук

як жест оберігання, ноги-корені – як символ її міцності та зв'язку із землею. Але не виключено, що зображення рук символізувало гілки верби, які ростуть на берегах річок, а ноги – корені, опущені у воду. На користь цієї тези слугує той факт, що символ берегині часто підмінявся символом Дерева життя, яким у давніх слов'ян, серед інших, була верба. Таке зображення часто застосовують у писанкарстві, пояснюючи його вже як нав'язаний християнством образ Богородиці, що молиться.

Отже, можемо створити модель формування феномену жінки-берегині:

– суспільна спрямованість на стереотипне мислення утворює псевдоетнографічний образ, популяризований наративами постмодерної української літератури;

– символічно вказаний образ повинен був пов'язувати традицію та сучасність, відображати споконвічне прагнення українців до архаїки;

– саме поняття берегинства стало знаковим для культури доби незалежності, що відновлювало дезінтегровану національну свідомість.

Піддаючи аналізу стереотип жінки-берегині, ми виокремлюємо наступні його складники: відсутність цілеспрямованої соціальної позиції, покладання у важливих справах на чоловіка, опікування сферою домашнього господарства, пропаганда сімейних цінностей. Але інвертований образ став символом патріархального родинного укладу як антитеза неузгодженості статевих ролей постмодерного плюралізму.

Таким чином, аналіз результатів дослідження довів складність і багатогранність досліджуваної проблеми. Цілком зрозуміло, що отримані результати дослідження вимагають уточнення.

1. Dorson R. American Folklore / Richard M. Dorson. – Chicago : University of Chicago Press, 1977. – 324 p.
2. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр. — М. : Добросвет, 2000. – 387 с.
3. Васина А.В. Гендерные стереотипы в анекдотах / А.В. Васина // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 49. – Т.1. – С. 121-124.
4. Власова О.П. Стереотип «незаметной женщины» в современном культурном дискурсе Украины / О.П. Власова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. – 2011. – №21. – С. 49-52.

5. Гидденс Э. Пол, патриархат и развитие капитализма / Энтони Гидденс // Социологические исследования. – 1992. – С. 139-140.
6. Гидденс Э. Последствия современности / Энтони Гидденс [пер. с англ. Г.К. Ольховикова, Д.А. Кибальчича, вступ. статья Т.А. Дмитриева]. – М. : Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2011. – 352 с.
7. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротицизм в современных обществах / Энтони Гидденс. – СПб : Питер, 2004. – 208 с.
8. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории и структуризации / Энтони Гидденс. – М. : Академические проекты, 2005. – 528 с.
9. Говорун Т.В. Стереотипізація статі як дилема самопрезентації жінок і чоловіків / Тамара Васи́лівна Говорун // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія Психологія. — 2012. — №6. — С. 588.
10. Грабовська І.М. Українська сім'я як чинник утвердження ідей гендерної рівності в сучасному суспільстві / Ірина Миколаївна Грабовська // Українознавчий альманах. — 2010. — №4. — С. 67-72.
11. Кісь О.Р. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) / Оксана Романівна Кісь. — Львів : Інститут народознавства НАНУ, 2008. — 272 с.
12. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія / Микола Іванович Костомаров — К. : Либідь, 1994. — 384 с.
13. Краснова Т.И. Другой голос. Анализ газетного дискурса русского зарубежья 1917-1920(22) / Т.И. Краснова. — СПб. : Издательство «Северная звезда», 2011. — 590 с.
14. Купцова Т.А. Архетипні основи гендерних стереотипів в традиційній українській філософії (історико-філософський аналіз) : дис. канд. філос. наук : 09.00.05 / Купцова Тетяна Анатоліївна. — Дніпропетровськ, 2011. — 223 с.
15. Оселедько К. Концепт «відьма» у романі Братів Капранових «Кобзар 2000» / К. Оселедько //Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. праць / [ред. кол.] : В.В. Барчан [та ін.]. — Ужгород : Говерла, 2011. — Вип. 15. — С. 199-201.
16. Рыбаков Б. Язычество ревних славян / Б. Рыбаков. — М. : Наука, 1981. — 608 с.
17. Семашко Т.Ф. Стереотипи української етносвідомості у візуальному секторіпоетики Тараса Шевченка / Т.Ф. Семашко // Література та культура Полісся. Сер. : Філологічні науки. — 2014. — Вип. 75. — С. 244-253.
18. Стяжкіна О.В. «Радянська жінка» і «лірична героїня»: створення

- стереотипів в українській літературі 50-90-х років / Олена Вікторівна Стяжкіна // Наукові праці НАУКМА. Історичні науки. — 2001. — Том X. — С. 142-146.
19. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. — СПб. : А-сэд, 1994.
20. Химович О. Стереотип: теоретико-методологічні підходи до інтерпретації / О. Химович // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. — 2013. — №59. — С. 66-76.
21. Чорнодон М. Визначення концепту «жінка» на сторінках сучасної періодики для жінок в Україні / Мирослава Чорнодон. — [Електрон. ресурс]. — Режим доступу : <http://www.stattionline.org.ua/http://www.stattionline.org.ua/>.

ANNOTATION

Olena Pokul. Evolution of the image of women-guardians in the measuring of ukrainian postmodern culture. This article examines the image of the woman-keepers and their cultural dominance, outlines views on the phenomenon of «berehynstvo». Determined that the image of women-guardians is not authentic, and was popularized in the Ukrainian postmodern narratives culture. The reason of romanticizing this symbol of femininity was discovered, and also an attempt to prove that the stereotype of "berehynstvo" is pseudo-folk concept was made. It was proved that the inverted image of the female keepers became a symbol of the patriarchal family structure, as the antithesis of inconsistency gender roles of postmodern pluralism. Also in the article the descriptions of "Bereguinya" in the original Old Slavonic literature is analyzed. The symbol interpretation of this image is studied in details.

Keywords: gender stereotypes, feminism, postmodernism, gender symbol, patriarchal type of family, folklore.

АННОТАЦИЯ

Олена Покуль. Эволюция образа женщины-берегини в измерении украинской постмодернистской культуры. В статье исследуется образ женщины-хранительницы и его культурологические доминанты, излагаются взгляды на феномен берегинства. Определено, что образ женщины-берегини не является подлинным, а популяризирован в нарративах постмодернистской украинской культуры. Указаны причины романтизации данного символа феминности, предпринята попытка

доказать псевдофольклорность стереотипа берегинства. Доказано, что инвертированный образ женщины-хранительницы стал символом патриархального семейного уклада, как антитезис несогласованности половых ролей постмодернистского плюрализма. Также в статье представлено описание берегинь в оригинальной древнеславянской литературе, детализировано символическое изображение данного образа.

Ключевые слова: гендерный стереотип, феминизм, постмодернизм, поло-ролевой символ, патриархальный тип семьи, псевдофольклор.